

De economische geschiedenis van Nederland

Recensieartikel door Hille de Vries

J. H. van Stuijvenberg, ed., *De economische geschiedenis van Nederland* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1977, xvi + 398 blz., f 39,50, ISBN 9001 82380 7).

De verschijning van dit belangrijke boek toont aan dat ook de produktie van universitaire hand- en leerboeken plaatsvindt in een vrije markteconomie. Wanneer het aantal potentiële afnemers groot genoeg wordt, ontstaat er ruimte voor het lanceren van een nieuw produkt.

Vele jaren heeft P. J. Bouman's *Leerboek voor economische geschiedenis* (Amsterdam, 1939) dienst gedaan op middelbare scholen en universiteiten. In een tijdsbestek van ruim een kwart eeuw beleefde het boek niet minder dan twaalf herdrukken. Menig universitair docent lichtte dit nummer van de literatuurlijst toe met de opmerking dat het boek eigenlijk bedoeld was voor het eindexamen hbs-a, maar dat er nu eenmaal niets beters beschikbaar was om de noodzakelijke basiskennis uit op te doen. De bezwaren tegen het leerboek golden vooral twee punten. Bouman gaf nauwelijks enig extra accent aan de Nederlandse geschiedenis. De stand van het historisch onderzoek op dit zo in de belangstelling staande terrein vond men er onvoldoende in terug. Onderwerpen als de demografische ontwikkeling, landbouw, belastingdruk en overheidsfinanciën, economische conjunctuur, arbeidersbeweging en de geschiedenis na 1914 kregen betrekkelijk weinig aandacht. Resultaten van nieuw onderzoek van bijvoorbeeld I. J. Brugmans en J. G. van Dillen kwamen er onvoldoende in tot uitdrukking. En dit terwijl er in 1957 al een *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* was voltooid! Een tweede bezwaar had betrekking op de louter chronologische opzet. Praktisch elke hoofdstuktitel bevatte im- of expliciet een tijdsaanduiding tot op een halve eeuw nauwkeurig. Zo dook het jaar 1850 hierin voor Frankrijk, Duitsland en Nederland op als caesuur, een constructie die rechtstreeks uit de politieke geschiedenis was afgeleid.

Hoewel deze twee bezwaren los van elkaar kunnen worden gedacht, bleek het in de praktijk moeilijk om ze tegelijkertijd te ondervangen. T. J. Kastelein deed in zijn *Groei naar een industriële samenleving* (Groningen, 1969; herdrukt in 1977) een geslaagde poging om het tweede nadeel, de te strakke chronologie, op te heffen. In minder bladzijden dan Bouman nodig had, geeft het, aldus de ondertitel, een *korte inleiding tot 200 jaar sociale en economische geschiedenis*. Met de chronologie wordt korte metten gemaakt. Bijna uitdagend stelt Kastelein zijn program in de profilering van de opschriften van zijn hoofdstukken. Ik noem er enkele: de Europese wereld voor de industriële revolutie, bevolkingsgroei; een vraagstuk van leven en dood, agrarische hervormingen, de mensen (onder andere emancipatie van arbeiders en vrouwen) en uit de tweede herziene druk van 1977: de econo-

mie tussen vrijheid en leiding en arbeid, kapitaal en inkomen nader beschouwd. Als dit geen diachronische aanpak is, wat dan wel? In de praktijk kwam *Groei naar een industriële samenleving* in handen van studenten, die met name belangstelling hadden voor de grote, tot in het heden doorlopende thema's in de sociale en economische geschiedenis. Tien jaar geleden waren dat vooral pre-kandidaten in de economie en de sociologie en leerlingen van sociale academies, hoewel volgens het voorwoord voor de tweede druk ook vele studenten in de geschiedenis, tot de gebruikers behoren.

In dit verband verdient tevens F. L. van Holthoon's *Mensen in Europa* met de onmisbare ondertitel: *Ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa na 1750* (Alphen aan den Rijn, 1977) onze aandacht. Ook dit boek is te beschouwen als een poging om het leerboek van Bouman, op een hoger plan, te vervangen voor studenten in de sociologie en in de geschiedenis. Ondanks de brokkelige opzet ervan, een gevolg van de geboorte vanuit de collegepraktijk, valt ook hierin de diachronische aanpak duidelijk waar te nemen. In mijn ogen is met dit boek een belangrijke stap gezet op de weg van de bevrijding van de sociale geschiedenis uit de traditioneel zeer nauwe banden met de economische geschiedenis. Al in 1958 had Bouman deze ontwikkeling aangekondigd toen hij de titel van zijn *Leerboek voor economische geschiedenis* liet wijzigen in *Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen*. Van Holthoon's boek komt duidelijk na dat van Kastelein. Pas toen de sociale en economische geschiedenis de synchronische aanpak had verlaten, werd het mogelijk de beide samenstellende delen afzonderlijk gestalte te geven. Van Holthoon's ontwerp is niet meer dan een eerste poging daartoe, aldus het voorwoord, maar naar mijn mening wel een heel waardevolle en wel om twee redenen:

- In de wat beschouwelijke opzet van het boek komt een zeer grote verscheidenheid van historische benaderingen die we als sociale geschiedenis kunnen betitelen, naar voren. Door zijn historiografische aanpak, die hij combineert met belangrijke empirische elementen, demonstreert de schrijver de breedte van het sociaal-historisch vakgebied.
- De wijze waarop hij onderdelen van de institutionele geschiedenis inbrengt in zijn geschiedschrijving biedt mogelijkheden voor een relativering van de klassenstrijd als centraal thema in de sociale geschiedenis. Hierdoor schept hij ruimte voor de emancipatie van de sociale geschiedenis als zelfstandige tak van geschiedbeoefening.

Tegen Van Holthoon's bescheiden 'ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa' steekt het bepalend lidwoord van *De economische geschiedenis van Nederland*, onder redactie van J. H. van Stuijvenberg, nogal robuust af. Geen spoor van aarzeling, geen inleiding of ontwerp maar gewoon *de* economische geschiedenis van Nederland. Met minder doet de Nederlandsche Maatschappij voor nijverheid en handel, die het initiatief tot dit boek nam en het uitgaf ter gelegenheid van zijn tweede eeuwfeest, het niet. Met het naar buiten brengen van dit beknopte handboek over de welvaart van ons land en over de manier waarop die is ontstaan, heeft de Maatschappij het algemeen belang 'op het oog. Voorzitter P. Kuin schrijft dit in zijn inleiding, maar redacteur Van Stuijvenberg verfijnt het tot het belang van eerstejaars studenten (en docenten?):

De Maatschappij had kennelijk gevoeld dat er aan een dergelijk werk, dat als studieboek zou kunnen dienen voor de propaedeuse examens in de geschiedenis en de economie, grote behoefte bestond.

Dankzij de activiteiten van de maatschappij met hoofd- en kleine letter beide en de stuwkracht van de redacteur zijn acht Nederlandse en twee Belgische auteurs, allen academische docenten, aan het werk gegaan.

Dat zij hiermee tevens reageerden op de behoeften van de markt valt moeilijk te bewijzen maar is wel aannemelijk. Als gevolg van de relatief grote aantallen economiestudenten in de na-oorlogse jaren beleefde Bouman's leerboek zijn vele herdrukken. De daaropvolgende snelle aanwas van het studentenaantal in de sociologie en van de sociale academies schiep vervolgens een differentiatie waardoor een nieuwe aanpak als die van Kastelein en Van Holthoon een materiële kans van slagen kreeg. *De economische geschiedenis van Nederland* tenslotte kan profiteren van de ongehoorde stijging van het aantal studenten in de geschiedenis en van de gunstige reputatie die het vak economische en sociale geschiedenis onder hen geniet. Daar moet het dan ook wel van komen, want sinds het in de meeste opleidingen van economen en sociologen niet meer behoort tot de verplichte vakken, is de belangstelling ervoor in de bakermat van onze discipline sterk teruggelopen.

Het wordt tijd voor een nadere beschouwing van de inhoud van deze Nederlands-Belgische coproductie. Daarbij zal ik eerst enkele opmerkingen maken over elk van de acht hoofdstukken om in tweede instantie te komen tot een waardering van het boek als geheel. Allereerst dient melding gemaakt van de aanleiding tot dit lofwaardige initiatief, die aan de orde komt in het slothoofdstuk dat handelt over tweehonderd jaar geschiedenis van de Maatschappij voor nijverheid en handel. J. A. van Lanschot Hubrecht, van 1955-1975 algemeen secretaris van de Maatschappij, begint met een uitvoerige samenvatting van het gedenkboek ter gelegenheid van het 175 jarig bestaan van de Maatschappij. (J. Bierens de Haan, *Van Oeconomische tak tot Nederlandsche Maatschappij voor nijverheid en handel 1777-1952*). Het tweede deel van het hoofdstuk bevat een helder overzicht van de veelzijdige werkzaamheid van de Maatschappij na 1952, veelal gebaseerd op reeds gepubliceerde rapporten en brochures. Het is een interessant verhaal geworden, dat ons een brede blik gunt op de activiteiten van een moderne democratische pressiegroep in ons sociaal-economisch leven, want dat is de Maatschappij tenslotte.

Mijn weergave van de inhoud van het boek zal beperkt zijn teneinde ruimte te scheppen voor enkele kritische opmerkingen. Het is mijn bedoeling om hiermee een bijdrage te leveren aan de totstandkoming van een nog beter boek. Kritiek is hiervoor een *noodzakelijke* voorwaarde. Het boek als zodanig is voor mij reeds *voldoende* voorwaarde voor het ruimschoots uitspreken van bewondering en waardering.

R. van Uytven nam de niet gemakkelijke taak op zich om in nog geen vijftig bladzijden een schets te geven van de economische ontwikkeling van de lage landen gedurende oudheid en middeleeuwen. Het is een goede samenvatting geworden van de huidige stand van onze kennis van de vroege bewoningsgeschiedenis in deze streken en van de ontwikkeling van landbouw en handel. De laatste werd vooral begunstigd door de talrijke waterwegen: al voor het jaar duizend kwamen handel en scheepvaart van de Friezen, dankzij de technische vooruitgang op dit punt, tot bloei. De verbinding tussen landbouw en handel, eigen aan een in beginsel op zelfvoorziening gerichte economie, is dan nog heel nauw. Eigen veeteelt en visvangst en mogelijk ook zoutwinning vormden een basis voor de handel.

In deze ten opzichte van de Duitse keizers perifeer gelegen landen stonden de regionale overheden dicht bij de ingezetenen. Vooral op het stuk van de ontginning namen zij of hun vertegenwoordigers initiatieven. Veel laagland in het westen werd hierdoor tussen de elfde en dertiende eeuw ontgonnen. Er werd vooral veeteelt op beoefend, want de verre handel kon voorzien in de eerste levensbehoefte aan graan. De op verschillende plaatsen in Europa optredende bevolkingsgroei kon hier dankzij de gunstige natuurlijke en geografische omstandigheden zodanig worden opgevangen dat het economisch draagvlak er door werd versterkt. De groei van de factor arbeid lijkt met succes te zijn opgevangen door een even-

redige uitbreiding van de factoren grond en kapitaal. De aan het marktverloop aangesloten gebieden, vooral Friesland, Holland en Zeeland, bezaten hierdoor ook in de late middeleeuwen, toen de graanprijzen betrekkelijk laag waren, een voorsprong. Zij konden zich toen op gespecialiseerde produktie richten, zoals fruitteelt, tuinbouw en slachtvee.

Het hoofdstuk over oudheid en middeleeuwen geeft een goed overzicht maar een helder stuk is het niet geworden. De compositie van verschillende passages is nogal ondoorzichtig (26, 34, 35) en met sommige door de schrijver niet vertaalde termen als *portus*, *vicus*, *aphrodisiacum* (8, 37) zullen heel wat lezers moeite hebben. Hetzelfde kan gezegd worden van uitdrukkingen als 'het beruchte toltarief van Koblenz' en het eveneens 'beruchte narrenschip der wevers'. In een duistere passage op bladzijde 36 verzuimt de schrijver om aan te geven hoe een last zout zich-verhield tot een mud zout en even verder (38) moet de lezer zonder nadere maatstaf aannemen dat in 1475 een dagelijks bierverbruik van 237 liter te Alkmaar en 250 liter in Haarlem 'bijzonder hoog' was.

Al te opvallend zijn de opschriften van de paragrafen waarmee de schrijver op een hier en daar gewrongen manier structuur aan zijn overzicht tracht te geven. Kan men al enig bezwaar maken tegen het hanteren van de benaming revolutie voor een zich over eeuwen uitstreckende structuurverandering, erger wordt het wanneer de inhoud van deze term in het geheel niet wordt omschreven. Zo legt de schrijver niet uit wat hij precies onder de door de Romeinen bevruchte en door de Friezen geërfde commerciële revolutie in het begin van onze jaartelling verstaat (2, 6). De lezer mist hier een duidelijke benadering vanuit het begrip *subsistence economy* of vanuit de theorie van de internationale handel zoals 's schrijvers landgenoot Van der Wee heeft gedaan. (H. van der Wee, *Historische aspecten van de economische groei* (Antwerpen/Utrecht, 1972)). Verder ontbreekt naast de zeer uitvoerige beschrijving van de buitenlandse handel, inclusief de doorvoerhandel (Dordrecht!), een volgens het vraag-aanbod schema opgezette analyse van de handelsstromen als zodanig. Mischien laat de stand van onze kennis dit nog niet helemaal toe, maar dan gebruike men minder pretentieuze opschriften. Zo kan het tweede deel van deze paragraaf over 'de aanvangende industrialisering der late middeleeuwen' moeilijk onder het hoofd 'aanbod' worden gerangschikt. Het handelt in feite over de toestand van de bevolking en bespreekt vragen als wat at en dronk men, waarmee kleeedde men zich en op welke wijze was de bevolking gehuisvest. Het ligt meer voor de hand hiermee verbandhoudende zaken onder te brengen aan de vraagzijde dan bij het aanbod. Tenslotte is het jammer dat een niet onbelangrijke zaak als de conjunctuurontwikkeling op de lange termijn (44, 45) in enkele zinnen wordt afgedaan. De werking van de 'Europese prijzenschaar' blijft nu wel erg in het vage. In Slicher van Bath's *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, dat op de overigens heel uitvoerige literatuurlijst ontbreekt, wordt deze kwestie helder en klaar behandeld (Utrecht, 1960; 1976) 108 vlg.

De zestiende eeuw is beschreven door J. A. van Houtte, die deze periode ook al in het vierde deel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1952) voor zijn rekening nam. Hierin gaf hij een gedetailleerde schets van alle sectoren van economische activiteit en van de maatschappelijke toestanden in Noord en Zuid Nederland beide. Nu tekent hij een iets meer samenvattend beeld van de hoofdproblemen van landbouw en visserij, van de nijverheid, handel en verkeer en van het bevolkingsverloop in alleen de noordelijke Nederlanden. De sterke stijging van de prijzen als gevolg van de toenemende vraag uitgeoefend door de groeiende bevolking en de talrijke legers in deze tijd van oorlog ging niet aan de Nederlandse landbouw voorbij. De pachtprijzen liepen hoog op, soms tot het viervoudige en in Holland deed de energiebehoefte een sterke aanslag op de laagveenvoorraden. Aan de andere kant wérkte het stijgende agrarische prijspeil inpolderingen en bedijkingen in de

hand. Hoewel het moeilijk is hieromtrent exacte berekeningen uit te voeren, mogen we aannemen dat de produktiviteit van de grond door dit soort verbeteringen van de waterhuishouding en verder door bemesting is toegenomen. Vooral in Holland was dit noodzakelijk, omdat hier het deel van de bevolking dat in het grote aantal stedelijke woongemeenschappen leefde, relatief groter was: $\pm 50\%$. Dit hangt samen met de hier bij voorkeur beoefende tak van agrarische activiteit, namelijk de veeteelt, die ook toen al minder arbeidsintensief was dan de akkerbouw. Ongetwijfeld heeft deze omstandigheid de omvangrijke migratie naar de steden, waar de werkgelegenheid elastischer was, bevorderd (73). Over de oorzaken van deze binnen- en trouwens ook over de buitenlandse migratie is nog maar weinig bekend. Vermoedelijk ging echter de in onze oudere geschiedschrijving nogal benadrukte religieuze factor dikwijls samen met de harde jacht naar werk.

Door zich te concentreren op hoofdzaken leverde Van Houtte een uitstekend verhaal over de economische toestanden in deze eeuw, dat evenwel meer overzicht inhoudt dan analyse. In dit verband is het te betreuren dat de schrijver niet meer heeft geprofiteerd van de studie van Jan de Vries over *The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700* (New Haven/Londen, 1974). In de literatuurlijst ontbreekt diens werk zelfs, evenals het belangrijke proefschrift van P. H. M. G. Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de reductie, 1550-1600* (Zutphen, 1972).

Geheel anders van karakter is het hoofdstuk over de zeventiende eeuw, hier terecht opgevat als de periode 1585-1700. Voor P. W. Klein staat niet het moeten van het overzicht maar het willen van de analyse centraal. De noodzaak hiertoe is, gegeven het veel complexere karakter van de economie van de zeventiende-eeuwse Republiek ook duidelijk aanwezig. Door het hanteren van een economisch begrippenapparaat probeert de schrijver meer inzicht te verschaffen in de algemene lijnen van de pre-industriële ontwikkeling. Als belangrijkste kenmerk daarvan ziet hij het plafond dat de schoksgewijs verlopende economische groei in deze eeuw bereikte. Volgens Klein lijkt het nu wel vast te staan dat de economische ontwikkeling omstreeks 1650 een hoogtepunt bereikte, dat later niet opnieuw werd bereikt. In dit verband waarschuwt hij terecht voor een al te simpele kijk op onze Gouden Eeuw. Zowel vóór als na 1650 verliep het economische proces 'relatief ongecoördineerd en onsamenvattend' (81). Economisch was er sprake van aanzienlijke regionale verschillen en in sociaal opzicht bestond er grote ongelijkheid. Zelfs in de globale economische ontwikkeling vallen 'zeer ongeregelde afwisselingen' op te merken van 'opgang, stagnatie en neergang'.

Klein's fraaie analyse draait om twee elementen: exogene factoren - oorlogsinvloeden, groei en concentratie van de bevolking - en de langs theoretische weg in het economisch proces te onderscheiden zogenaamde endogene variabelen, bijvoorbeeld het verloop van prijzen en van de produktiviteit. Door dit onderscheid biedt hij een helder inzicht in het economisch probleem van de zeventiende eeuw. Niet alleen van handel en scheepvaart was de economische groei afhankelijk, maar de aanwezigheid van een gevarieerde nijverheid en van een hoog ontwikkelde landbouw en visserij leverde hiertoe eveneens een belangrijke bijdrage. Factoren die deze ontwikkeling begunstigen, waren: de relatief gunstige energievoorziening (turf), een ruim aanbod van arbeid en kapitaal, de gemakkelijke toegang tot de koopkrachtige vraag van het buitenland en enkele niet onbelangrijke technische vernieuwingen onder andere in de toepassing van windkracht.

De achilleshiel van een dergelijke benadering is de adstructie met concreet historisch feitenmateriaal. Wanneer deze voor een deel ontbreekt, blijft de lezer met vragen zitten. Zo verzuimt de schrijver aan te geven waarop hij doelt wanneer hij opmerkt dat ook na 1650 technische vernieuwingen bleven fungeren als motor van de economische groei in de

Zaanstreek (100). En wat waren precies de verstarringsverschijnselen in het binnenland van de Republiek die maakten dat een verschuiving van de buitenlandse vraag na 1650 door middel van uitbreidingsinvesteringen niet verder mogelijk was? (113). Verder leveren de beschouwingen over de na 1650 ingetreden stationaire economie slechts een beperkte bijdrage tot een systematische interpretatie van de op verspreide plaatsen in het artikel ingevoerde historische informatie. Een enkele keer wekt Klein's taalgebruik de indruk alsof hij naar de moderne tijd toeredeneert. Wat moet de lezer zich bijvoorbeeld voorstellen bij het volgende: (101)

Terwijl de prae-industriële structuren toch wezenlijk onaangetast bleven, traden desondanks op de Hollandse stapelmarkt de contouren van de moderne wereldhuishouding in wording duidelijker dan ooit te voren aan het licht.

En onmiddellijk daarop volgend in een nieuwe alinea: 'De werking van deze markt berustte op de technische onvolkomenheden van de prae-industriële samenleving'. Hier is te veel geïnterpreteerd vanuit een verondersteld perspectief en te weinig vanuit een historische situatie waarin de ontwikkeling ook een andere loop had kunnen nemen.

Toch zullen de door Klein gestelde belangwekkende vragen niet nalaten het onderzoek te stimuleren. Opvallend is zijn accent op de sequentie: monopolistische praktijken op de stapelmarkt leidden tot kapitaalvorming maar tevens tot onevenwichtigheid in de inkomensverdeling. Dit gevoegd bij de hoge indirecte belastingen leidde tot een beperking van de koopkrachtige vraag van de niet-bezittende klasse. Door dit punt aan het slot van zijn bijdrage met enige nadruk naar voren te brengen, wekt Klein de indruk de stagnatie in de economische groei van de Republiek toch endogeen langs de lijnen van de klassieke economie te willen verklaren. Daarvoor erkent hij echter de waarschijnlijkheid (113) dat ook het buitenland na 1650 niet zou toestaan dat het aandeel van de Republiek in de internationale handel verder zou groeien. Zijn beschouwing over het effect van een groeiende onevenwichtigheid van de inkomensverdeling lijkt meer van toepassing op het achterwege blijven van een voortgezette groei van de 'moderne' op de markt georiënteerde sector dan op het wegvalLEN van bestaande werkgelegenheid binnen deze sector. Dat het economisch bestel van de Republiek trouwens over opvallende reserves beschikte, heeft H. K. Roessingh ons recentelijk duidelijk gemaakt in zijn *Inlandse Tabak* (Wageningen, 1976). Gestimuleerd en gefinancierd vanuit het centrum van de handel kon de verbouw van een zeer arbeidsintensief gewas als de tabak zich in de periferie binnen een paar decennia geweldig uitbreiden. Het zou kunnen zijn dat de grenzen van de groei van de Republiek toch meer langs de lijnen van de handel met het buitenland werden getrokken dan in het eigen smalle binnenland.

De in economisch opzicht zo belangwekkende achttiende eeuw is op een inzichtelijke wijze behandeld door J. A. Faber. Zijn beschrijving van het economisch leven plaatst hij op een duidelijke manier in de omlijsting van de huurgenoegzaam bekende relatieve achteruitgang ten opzichte van het buitenland. Beginnend bij de bevolking behandelt hij achtereenvolgens de ontwikkeling in de landbouw, de visserij, handel en scheepvaart, de nijverheid en de financiële sector. Omdat hij uiteraard nauw aansluit bij de zeventiende-eeuwse ontwikkeling, vormt deze opzet in zekere zin een welkome aanvulling op de bijdrage van Klein. Het is Faber in de eerste plaats te doen om te laten zien dat de agrarische sector, die in onze historiografie nogal eens stiefmoederlijk bedeed is, een volwaardige rol speelde in het economisch leven van de achttiende eeuw. Om voor dit doel echter een zo brede plaats in te ruimen voor een uitgebreide behandeling van de veepast lijkt me wat overdreven. Wel

terecht is de nadruk die wordt gelegd op het verschillende verloop van industriële en agrarische prijzen en op de complementaire rol van de aardappelteelt ten opzichte van het (dure) graan.

Het tweede punt, dat de aandacht trekt in deze bijdrage, is dat de schrijver duidelijk laat uitkomen hoe verschillend de ontwikkeling, zowel gerekend naar bedrijfstak als naar geografische regio, in de Republiek is geweest. Zo liet de eerste helft van de achttiende eeuw, aansluitend aan de zeventiende, een voortgaande stagnatie zien in een aantal bedrijfstakken: de landbouw, die te kampen had met lage prijzen en hoge lonen en lasten, de haringvisserij en het scheepvaartverkeer op de Oostzeelanden en Engeland. Maar tegelijkertijd bloeide onder andere de Twentse textielnijverheid in deze periode en floreerden de houtzagerijen en de scheepsbouw aan de Zaan. Het is jammer dat de schrijver zich niet heeft gewaagd aan een waardering van de invloed, ook macro-economisch gezien, van de door lagere en hogere overheden opgelegde fiscale lasten. Juist waar dit punt nog zo volop in discussie is, zouden we gebaat zijn geweest met een iets omstandiger behandeling dan nu wordt geboden in een strikt feitelijke opsomming van nog geen anderhalve bladzij over 'Overheid en economisch leven' (151).

De vrij strak volgehouden indeling van het boek naar eeuw wordt voor de overgang van de achttiende naar de negentiende doorbroken door een afzonderlijk hoofdstuk over: 'De Patriotse-Bataafse-Franse tijd (1780-1813)'. Op overtuigende manier schetst H. F. J. M. van den Eerenbeemt het bijzondere karakter van dit tijdvak van overgang:

Op de vroeg-liberale burgerlijke hervormingszin van de voormannen van de nieuwe republiek, die zelf weer geïnspireerd waren door de visie van de patriotten van voor 1795, kon de generatie van 1813 met vrucht voortbouwen (197).

Onder het hoofd 'Sectoren van het economisch leven' worden naast nijverheid, handel, landbouw en visserij, ook het continentaal stelsel en de smokkelhandel, wegen en kanalen, geldwezen, staatsfinanciën en tiërcering, belasting en prijzen en het probleem van de armoede behandeld.

Een moeilijkheid van deze bijdrage is dat de lezer uitgebreid wordt ingelicht over de talrijke plannen tot verandering en de daaraan ten grondslag liggende ideeën maar betrekkelijk weinig aan de weet komt over de in werkelijkheid heersende toestanden. Mij althans stond bij het lezen van de paragraaf over 'Armoede en de reacties daarop' (194) niet steeds het onderscheid voor ogen tussen eigentijdse visie, feit en al of niet ten uitvoer gelegde wettelijke maatregel. Op bladzijde 177, waar wordt gehandeld over de hoge lonen in de nijverheid die remmend werkten op de industriële ontwikkeling, blijft de lezer op gelijke wijze in het ongewisse over wat eigentijdse klacht en wat evaluatie van de schrijver is. Vaak laat de schrijver het bij globale aanduidingen, bijvoorbeeld wanneer hij spreekt over door het economisch patriotisme op gang gebrachte ontwikkelingsprocessen (161), over de sterke stimulators die Goldberg 'met name aan de fabrieksnijverheid' heeft gegeven (166). Dikwijls ook ontbreken historische voorbeelden die ons geschiedbeeld inhoud kunnen geven: zo bijvoorbeeld van de vroeger verwaarloosde terreinen van economische activiteit (164) en van de groei van het aantal meesters in tijden van voorspoed (171). Gelukkig vormen deze gebreken nauwelijks storende elementen in de gang van dit goed geschreven verhaal, waarin meer dan in de andere bijdragen verbanden worden gelegd met de politieke geschiedenis. De geest van de tijd kan men er uitstekend in proeven maar een systematische analyse van dit boeiende tijdperk van verandering is het niet geworden. Wellicht ook is het daarvoor nog te vroeg.

W. M. Zappey en Th. van Tijn hebben samen de negentiende eeuw voor hun rekening genomen, de eerste gaat tot 1848, de tweede tot 1914. In een degelijke beschrijving schetsen zij de langzame transformatie van de Nederlandse volkshuishouding op weg naar een industriële samenleving. De moeilijkste taak had Zappey, want over de eerste helft van deze eeuw zijn op het ogenblik veel minder resultaten van nieuw onderzoek te melden dan over de tweede. In zijn bijdrage krijgt de veelzijdige activiteit van Koning Willem I veel nadruk. Naar mijn mening wat te veel: over de figuren rondom en tegenover de koning lezen we heel weinig. Zappey's schets komt erop neer dat ons land in de eerste helft van de negentiende eeuw nog zo eenzijdig op handel en landbouw was georiënteerd, dat het deze koning broodnodig had. De agrarische export beliep in het tijdvak 1824-1827 niet minder dan 44%. Helaas is dit ongeveer de enige kwantitatieve informatie die de schrijver ons over de landbouw verschaft. Des te meer kunnen we lezen over de overheidspolitiek ter bevordering van de nijverheid, over de voor- en nadelige effecten van de Nederlandsche Handel Maatschappij, over de modernisering en uitbreiding van ons kanalen-, wegen- en spoorweginfrastructuur en over de kwalijke wijze waarop een en ander werd gefinancierd.

De bijdrage verschaft slechts een globaal inzicht in de economische structuur en een brede beschouwing over de conjuncturele ontwikkeling ontbreekt. De opmerking in het begin over de tijdsspanne tussen het hongerjaar 1816 en de misoogsten van 1846 als gevolg van de aardappelziekte bood hiervoor een goed uitgangspunt. In feite is het nu gebeven bij enkele aanzetten, bijvoorbeeld wanneer de schrijver melding maakt van de opvatting 'dat de vereniging met België de economische en met name de industriële ontwikkeling der Noordelijke Nederlanden in de negentiende eeuw alleen maar heeft vertraagd' (205). Belangrijk acht ik ook de op bladzijde 208 opgeworpen vraag in hoeverre de nijverheidspolitiek van Willem I elementen bevatte van een bewuste werkgelegenheidspolitiek. De literatuurlijst bij het eerste gedeelte is uiterst summier gehouden. De tekst was kennelijk al afgesloten toen J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries 1795-1850* (New Haven, 1976) verscheen, zodat wordt volstaan met de vermelding van diens ongepubliceerde dissertatie uit 1974. Mokyr's artikel in de *Journal of Economic History* van 1974 en H. F. J. M. van den Eerenbeemt, *Bedrijfskapitaal en ondernemerschap in Nederland 1800-1850* (Leiden, 1965) ontbreken en de inhoud van deze beide publikaties van algemene aard is in de tekst niet verwerkt.

Van Tijn behandelt in zijn bijdrage over de periode 1848-1914 systematisch de belangrijkste onderdelen van het economisch leven: overheidsfinanciën, handelspolitiek, verkeerswegen, landbouw, visserij, scheepvaart en scheepsbouw, nijverheid en bankbedrijf. Hij doet dit binnen een chronologisch kader dat duidelijk langs economische lijnen is ingedeeld. Van 1848 tot omstreeks 1875 een langzaam opgaande conjunctuur, daarna tot ca. 1895 neergang en tenslotte de beide decennia tot aan 1914, waarin ons land in industrieel opzicht een duidelijke groei vertoont. Deze periodisering is niet slechts een waardevol hulpmiddel maar in het betoog van de schrijver wordt zij tevens functioneel. In het eerste tijdvak overheersten twee zaken: de voortgaande inschakeling in de groei van de wereldhandel van onze agrarische sector via export van vee en zuivel naar Engeland en in de tweede plaats de toenemende profijtten uit de gedwongen handel in Indische producten door middel van het cultuurstelsel. Voor een belangrijk deel kwamen deze winsten rechtstreeks ten goede aan de Nederlandse schatkist waardoor deze eindelijk weer wat op verhaal kon komen. Van het tweede tijdvak behandelt de schrijver uitvoerig de gevolgen van de prijsdaling van landbouwproducten. Ook de wel eens over het hoofd geziene positieve gevolgen, namelijk het goedkoper worden van de eerste levensbehoeften voor de vanwege diezelfde grote depressie snel toenemende stedelijke bevolking. Zodoende kon het Nederland-

se bedrijfsleven als geheel versterkt uit de crisis tevoorschijn treden en vervolgens deel krijgen aan de daaropvolgende hausse-periode. De landbouw was meer ingericht op specialisatie: vermindering van akkerbouw, groei van veeteelt en tuinbouw, in de industrie werden steeds meer en zwaardere stoommachines toegepast en eindelijk was ook onze scheepvaart overgeschakeld op stoom. In het bijzonder vertoonde de Nederlandse Rijnvaart een flinke groei, die vooral aan onze scheepsbouw ten goede kwam.

In Van Tijn's bijdrage zijn de onderzoeksresultaten van een aantal recente economisch-historische dissertaties op kundige wijze verwerkt. Daarbij is hij erin geslaagd om de tweede helft van onze negentiende eeuw een economisch gezicht te geven door het hanteren van een duidelijk thema: 'Voor vele sectoren gold in het grootste deel van onze periode: steeds méér, maar op ongeveer de oude wijze' (222). Deze opzet maakt zijn bijdrage tot een van de meest leesbare gedeelten van het handboek waarin niet slechts overzicht maar ook inzicht in belangrijke samenhangen wordt geboden. Op bladzijde 226 is een storende rekenfout ingeslopen. Volgens de schrijver zou het vervoer over de Rijn bij Lobith, gemeten naar het gewicht, tussen 1866-1870 en 1871-1875 met niet minder dan 110% zijn gestegen. In werkelijkheid bedroeg de stijging slechts 5%, namelijk van 723.100.000 kg (= 7.231.000 centenaar, zie bijlage 1A van H. P. H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914* (Amsterdam, 1974) naar 760.000.000 kg (= 760.000 ton in Nusteling, bijlage 9A). Het oude pond werd in 1869 namelijk gelijkgesteld aan het nieuwe kg-gewicht.

De geschiedenis van onze eigen eeuw tenslotte is op kundige wijze behandeld door Joh. de Vries. Hij deed dit in een met vaart en in een goede stijl geschreven opstel, waarin hij met gevoel voor distantie schakeringen aanbrengt in tot het heden reikende ontwikkelingen. Op deze wijze speelt de contemporaine periode volwaardig mee in de geschiedschrijving. In een tweetal inleidende paragrafen behandelt hij enkele algemene structuurlijnen van deze periode, met name de economische emancipatie van de niet in het westen gelegen provincies en de factoren voor economische groei zoals bevolking en techniek. Vervolgens beschrijft hij de achtereenvolgende perioden in de tijd, maar zo dat de lezer door een dun bos van feiten de bomen van het overzicht in het oog kan blijven houden. Evenals in zijn *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw* (Antwerpen/Utrecht, 1973) geeft hij ook nu aan de beide oorlogsperioden hun plaats in het geheel van de economische ontwikkeling. Voor wat de eerste wereldoorlog betreft, lukt hem dit beter dan voor de tweede, maar hier vertoont de economische geschiedschrijving dan ook nog heel wat lacunes. Het betoog wordt ondersteund door een aantal zorgvuldig samengestelde tabellen met kerncijfers.

Terecht wijst de schrijver op de pas na 1900 optredende versnelling in het economische groeitempo, een na-ijen dus ten opzichte van het al in 1895 optredende internationale conjunctuurherstel. Vermoedelijk hangt deze vertraging vooral samen met de positie van de landbouw, die toen nog een brede plaats innam in onze volkshuishouding. Het lijkt me rijkelijk optimistisch gedacht om met betrekking tot de landbouw reeds voor de periode 1895-1900 van herstel te spreken en daarna van nieuwe bloei. Ook J. A. de Jonge reserveert de term 'herstel' in dit verband voor de tijd na 1900: 'Men krijgt de indruk, dat het laatste decennium van de 19e eeuw de boeren nog geen herstel van de welvaart heeft gebracht; dit brak pas na 1900 aan'. (J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam, 1968) 350, nt. 36).

Een enkele keer heeft de schrijver zijn tekst iets te fraai geconstrueerd waardoor hij de schijn wekt kool en geit te willen sparen. Zo noemt Joh. de Vries de bekende aanpassingspolitiek van de kabinetten-Colijn 'theoretisch consistent', hoewel die volgens zijn eigen zeggen wordt 'doorkruist door de steunverlenende landbouwpolitiek die kostenverho-

gend werkt op de kosten van levensonderhoud'. Met andere woorden, van theoretische consistentie kan nauwelijks worden gesproken, zeker wanneer men rekening houdt met de factor tijd. Als economisch-historici zullen wij de politiek van Colijn anders en breder hebben te beoordelen dan de theoretische econoom pleegt te doen. Natuurlijk is het mogelijk, onder inachtneming van bepaalde vooronderstellingen, het door de regering gehanteerde deflatiemodel als consistent te betitelen, maar de economische politiek als zodanig was dit niet. Al in 1934 hebben vertegenwoordigers van de industrie de regering met nadruk gewezen op het als gevolg van de agrarische steunpolitiek te hoge loonpeil. Dat deze aandrang van de industrie geen weerklank vond bij de regering mag, gegeven de afkomst en ervaring van minister-president Colijn (landbouw en handel) ook niet toevallig worden genoemd. Vóór 1940 speelt de industrie in onze economische politiek nog maar een heel bescheiden rol, waarvan de invloed ver achter ligt bij die van landbouw, handel en bankwezen. In dit verband kan ik het eens zijn met de schrijver wanneer hij in onze tijd meer begrip ontmoet voor de deflatiepolitiek van de jaren dertig. Maar het gaat mij toch weer te ver om nu al te spreken van een 'nieuwe visie op de jaren dertig in Nederland', zoals in het opschrift boven paragraaf 10 gebeurt. Daarvoor zal meer onderzoek moeten worden verricht onder andere aan de hand van de vraag naar welke adviezen het kabinet Colijn wel en niet luisterde. In historici kan men economische politiek het beste beoordelen op basis van criteria uit de tijd zelf.

Het lijkt mij een verstandige beslissing van de eindredacteur om in dit handboek een afzonderlijk hoofdstuk te wijden aan de 'Koloniale bedrijvigheid'. Principieel gezien valt de beslissing natuurlijk wel aan te vechten, want voor de economische subjecten in de tijd vormde de activiteit overzee één geheel met die in patria. Maar op dit interessante terrein van onze economische historie is op het ogenblik zoveel onderzoek onderweg of nog aan te vatten dat deze sector voorshands aanspraak mag maken op een beschermend recht. Het hoofdstuk van de hand van H. Baudet en C. Fasseur die hun auteurschap als één en ondeelbaar willen zien beschouwd is niet erg evenwichtig geproportioneerd. De twee eeuwen geschiedenis van de Verenigde Oostindische en van de beide Westindische compagnieën wordt in een drietal vrij korte overwegend feitelijke paragrafen afgedaan. Daarna volgt een uitgebreider overzicht van de negentiende en twintigste eeuw, dat veel meer analytisch is opgezet. Ondersteund door enkele overzichtelijke tabellen worden cultuurstelsel, Indiëse baten en de daaropvolgende vrije handel op heldere wijze geanalyseerd. De waarde van dit hoofdstuk ligt vooral in de geconcentreerde wijze waarop het economische aspect van de Nederlandse bedrijvigheid in Oost-Indië wordt belicht. Veel zwakker is de al te uitvoerig uitgevallen slotbeschouwing over de jaren tussen het einde van de tweede wereldoorlog en de soevereiniteitsoverdracht in 1949. Hoe interessant de uiteenzetting over beeld en perspectief van de westerse ondernemers in Indonesië ook is, de feitelijke informatie die hier wordt gegeven is uiterst miniem. Maar deze bewaart de auteur waarschijnlijk voor zijn boek over het economisch argument van Nederland in Indië (H. Baudet, 'Nederland en de rang van Denemarken', in dit tijdschrift, XC (1975) 430).

Het wordt tijd om tot een evaluatie te komen van het boek als geheel. Hiervoor lijken me op z'n minst drie punten van belang: de formele presentatie van de tekst, de samenwerking van de auteurs en de geschiktheid van het boek voor het beoogde doel. Hierbij wil ik vooropstellen dat ik heel erg blij ben met deze eerste proeve voor een economische vaderlandse geschiedenis. Het is van veel belang dat de beoefenaren van dit deelgebied van de historische wetenschap nu kunnen beschikken over een eigen universitaire studieboek. Maar behalve om er uit te leren lijkt het boek me ook geschikt om er van te leren.

Veel waardering heb ik voor de bewust eenvoudig gehouden indeling: een eeuw per schrijver of duo van schrijvers en afzonderlijke aandacht voor de koloniën. Zo'n opzet hoort bij een leerboek. Dit geldt ook voor de registers en voor de doorgaans met veel zorg samengestelde bibliografieën aan het eind van de hoofdstukken. Het is jammer dat de presentatie van de laatste wel wat te wensen overlaat. Zo zijn van sommige hoofdstukken de bibliografieën systematisch opgezet (1, 4, 6), van andere alfabetisch (2, 5) en weer andere hebben geen bibliografie te bieden, maar alleen een uitvoerige annotatie. De meeste hoofdstukken bevatten geen noten, maar het derde, en de beide laatste geven een uitvoerig notenapparaat aan het slot, terwijl ook de eerste helft van het zesde hoofdstuk enkele noten bevat. Blijkbaar zijn de schrijvers hierin geheel vrijgelaten.

Ook op andere punten heeft de redacteur geen pogingen ondernomen om de tekst te harmoniseren. Zo hebben sommige auteurs hun stof ingedeeld in een groter of kleiner aantal genummerde paragrafen, terwijl anderen daarbinnen weer een brede onderverdeling in sub-paragrafen toepassen. Alleen Van Uytven heeft in zijn tekst enige kaartjes en een enkele grafiek opgenomen terwijl het achtste hoofdstuk als enige opent met een diepzinnig motto. Aan de tabellen in dit studieboek is goede zorg besteed maar hun aantal is betrekkelijk gering, waarbij een opmerkelijke concentratie opvalt in de hoofdstukken over de middeleeuwen en de twintigste eeuw. Helaas ontbreekt in het eerste geval elke bronvermelding en heeft men er niet aan gedacht om een lijst van tabellen op te nemen. Doordat de inhoudsopgave van het boek eenvoudig de naar de betreffende eeuw benoemde titels van de hoofdstukken weergeeft, biedt deze weinig inzicht in het geheel van het boek. Een aanbevelenswaardig alternatief in dit opzicht vormen de uitvoerige inhoudsopgaven van de monografieën van de Stichting zuidelijk historisch contact. Ook voor een studieboek - men denke bijvoorbeeld aan het handboek van I. J. Brugmans - lijkt me deze methode nog altijd heel praktisch.

Het valt op dat de verschillende schrijvers weinig pogingen hebben ondernomen om de indeling van hun stof enigszins op elkaar af te stemmen. De bevolkingsparagraaf bijvoorbeeld krijgt bij Klein en Faber een plaats in het begin van hun hoofdstuk maar wordt door Van Houtte helemaal achteraan gezet. Deze onvolkomenheden zijn elk afzonderlijk beschouwd niet erg belangrijk maar wekken in samenhang bezien een indruk van slordigheid. Stuk voor stuk zijn het zaken die met weinig moeite zijn te verhelpen. En dan heb ik nog niet eens het ontoelaatbaar grote aantal drukfouten genoemd dat in de tekst is blijven zitten, noch ook het tweemaal vermelden van de invoering van het tiendelig metriek stelsel (169, 170).

Uiteraard hangt de formele presentatie van de tekst nauw samen met het tweede punt: de inhoudelijke samenwerking van de deelnemende auteurs. Afgaande op wat uit de tekst valt af te lezen meen ik dat nauwelijks van planmatige samenwerking kan worden gesproken. Er heeft alleen een zekere afbakening plaatsgevonden volgens het pragmatische beginsel van een indeling in eeuwen. Samenwerking is trouwens niet bedoeld, noch door de auteurs, noch door de redacteur, die hierover in zijn 'Woord vooraf' heel duidelijk is:

Naar eigen aard en inzicht zou iedere deelnemer in vrijheid, op basis van de reeds bij hem aanwezige kennis, de inhoud van zijn bijdrage bepalen. De taak van de redacteur zou vooral bestaan uit het waken tegen overlapping en lacunes... De redacteur zou in beginsel geen bemoeienis met de materiele inhoud der bijdragen hebben, anders dan bij wijze van suggestie of verzoek.

Waarschijnlijk heeft de redacteur zich beperkt tot het bewaken van de vrij duidelijke mijlpalen en hierin is hij goed geslaagd.

Terecht is de caesuur tussen de zestiende en zeventiende eeuw gelegd in 1585. Twee auteurs konden dus commentaar geven op de migratie van Zuidnederlanders na de val van Antwerpen. Zonder enige argumentatie verklaart Van Houtte aan het eind van zijn hoofdstuk dat deze immigratie leidde tot herleving en vernieuwing van de industrie en bijdroeg tot een definitieve modernisering van de koopvaardij (76). Volgens Klein evenwel is het nog maar de vraag in hoeverre de inbreng uit het zuiden moet worden beschouwd als een onmisbare groeifactor. In een uitvoerige bespreking van dit punt vraagt hij terecht ook aandacht voor de immigratie vanuit Duitsland tijdens de dertigjarige oorlog en van de Hugenoten uit Frankrijk. De zeevisserij en de walvisvaart worden door de auteurs Klein en Faber beiden uitvoerig behandeld, waarbij duidelijk verschillende accenten worden gelegd (93, 95, 129, 131). Hetzelfde doet zich voor bij de waardering van de economische achteruitgang in de achttiende eeuw door Faber en Van den Eerenbeemt.

Deze voorbeelden doen bij de gebruiker de wens opkomen naar een meer geïntegreerde behandeling van onze pre-industriële economische geschiedenis. Natuurlijk hebben pluriforme accenten ook hun voordelen, maar was de weg die de redactie voor de middeleeuwen heeft gevolgd, niet ook te bewandelen geweest voor wat betreft de nieuwe tijd? Een diachronische aanpak zou hier bepaalde voordelen hebben geboden die de al te gemakkelijk gekozen synchronische opzet mist. En wanneer slagen wij er in Nederland eens in om met twee of meer economisch-historici een tekst over één bepaald tijdvak te schrijven? Bijvoorbeeld in de vorm van een tweetrapsraket die grondig is geharmoniseerd of omgewerkt door een eindredactie?

In de nu gekozen opzet behoudt de economische geschiedenis van Nederland nog te zeer het karakter van een bundel. Op enkele gunstige uitzonderingen na (hoofdstukken 4, 6, 7) zijn de schrijvers al te gemakkelijk herkenbaar in de diverse bijdragen. Merkwaardigerwijs geldt dit niet zozeer voor de stijl, maar vooral voor de inhoudelijke benadering, bijvoorbeeld in de hoofdstukken 3 en 5. Als geheel is het wel een stuk beter dan het leerboek van P. J. Bouman, in zeker opzicht is het er zelfs niet mee vergelijkbaar. Maar in zijn simpele directheid was dat wel een boek uit één stuk, dat het niet het minst daarom zo lang kon uithouden. En voor een studieboek dat aan de wensen van enkele duizenden gebruikers op universiteiten en lerarenopleidingen wil voldoen, is dat toch wel een ideaal om naar te streven.

Recensies

G. van Herwijnen, e.a., *Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland* (Acta collegii historiae urbanae societatis historicorum internationalis; Leiden: Brill, 1978, 355 blz., kaart, ISBN 90 04 05700 5).

Naar dit werk is door veel historici verlangend uitgezien, sinds in 1960 de eerste aanstalten tot het vervaardigen ervan door Niermeyer en Fockema Andreae waren gemaakt. Nu ligt het dan eindelijk kant en klaar voor ons als product van het Historisch Seminarium van de universiteit van Amsterdam en als persoonlijke prestatie van drs. G. van Herwijnen. Het is bijzonder plezierig te constateren, dat het de verwachtingen geenszins teleurstelt. De opzet, waarvan de bruikbaarheid van een bibliografie in zo hoge mate afhangt, is goed. Het werk registreert de voor het zorgvuldig gedefinieerde onderwerp relevante grote en veel kleine tot zeer kleine bronnedities van allerhande aard en, zoals de inleiding zegt, studies over de 'geschiedenis van een stad in haar ruimtelijke ontwikkeling en materiële verschijningsvorm, de geschiedenis van haar bewoners en hun politiek, bestuurlijk, economisch, godsdienstig, wetenschappelijk en cultureel handelen' met dien verstande dat de neerslag van de activiteiten 'duidelijk zichtbaar' moet 'zijn in het stedelijk leven'.

Uit de literatuur is een ruime selectie gemaakt, die bevredigend is; al zal menig gebruiker die de keuze uit artikelen in regionale periodieken bekijkt, wel eens van mening zijn dat hijzelf juist een ander artikel naar voren gehaald zou hebben, een ander onderwerp belicht, - hij zal dadelijk toegeven dat de geleverde titels inzicht geven in de verscheidenheid van de aanwezige publicaties. De spreiding van de titels over de verschillende rubrieken roept soms vraagtekens op. Van Herwijnen wijst de gebruiker overigens bij voorbaat op de wenselijkheid om; op zoek naar een bepaald onderwerp, verschillende rubrieken te raadplegen. Ook komt het voor, dat van een in de rubriek 'algemeen' opgenomen reeks (zie: de Fibula-Heemschut-reeks) een aantal delen wel, andere niet onder de afzonderlijke steden genoemd worden zonder dat de kwaliteit van de deeltjes daarbij een rol lijkt te spelen.

Het boek bereikt een hoge mate van nauwkeurigheid; zelfs het register laat de lezer niet in de steek. De wijze van titelbeschrijving sluit aan bij De Bucks *Bibliografie der geschiedenis van Nederland*, een begrijpelijke decisie, al zou de lezer er gemak van hebben als hem, bijvoorbeeld door het gebruik van *inverted comma's* meteen duidelijk werd wanneer hij met een artikel, niet met een zelfstandige publicatie te doen heeft. De aanduiding van de verschillende rubrieken springt niet sterk naar voren en het vereist enige oefening om haar in het oog te houden. Maar verder niets dan goeds over dit voortreffelijke instrument dat we met veel vertrouwen kunnen hanteren.

Johanna Kossmann